

A projekt a középkori magyarországi zenekultúra négy aspektusának kidolgozását célozta. Zenei szempontból a központi magyar hagyomány egy kiemelten fontos műfajának teljes áttekintését és publikálását vállalta (1), az énekrepertoár korábban megkezdett katalogizálását a magyarországi gyakorlat átfogó feltérképezésével kívánta folytatni (2), zenetörténeti forrásaink szisztematikus vizsgálata és közreadása sorában egy különleges 17. századi forrás publikálását tervezte (3), és interdiszciplináris kutatással a középkori magyar liturgikus kultúra rekonstrukcióját irányozta elő (4). A négy részfeladatban elért eredményeket egyenként foglalom össze:

1. A RESPONSORIUM HUNGARICUM ÖSSZKIADÁSA

1.1. A közreadás jelentősége a hazai és nemzetközi tudományosság szempontjából

A responzórium a *Cantus Planus* művészileg kidolgozott, melizmatikus műfajainak legnagyobb csoportja. Magyarországi repertoárja is jól tükrözi a műfaj kronológiai és földrajzi rétegzettségét. Keletkezése szerint visszanyúlik a késő ókorra (közös európai alapanyag), ehhez járult egy jelentős 8.-9. századi réteg (karoling birodalom), majd az ezredforduló táján komponált regionális anyag (középeurópai réteg) és egy 1100 és 1500 között Magyarországon alkotott lokális repertoár. A kronologikus és földrajzi tagoltsághoz járul a stílári tagoltság: a legrégebb kompozíciók az ókori modell-elven épülő variációk, később egyedi kompozíciók készülnek hagyományos motívumanyagból, a 900, majd 1100 utáni stílusváltozás pedig az európai dallamizlés és a gótika zenetörténetének hatását tanúsítja. Néhány kódex facsimile-kiadását nem számítva, a responzorium-repertoár több, mint 1000 tételének *európai viszonylatban* is csak kb. 10 %-a elérhető. A zenei rendezésre, elemzésre kézikönyvek tettek kísérletet, de az egész anyag átfogó értelmezése várat magára.

A kiadásnak a hiánypótló anyagközlésen kívül alapvető zenei, kodikológiai, művelődéstörténeti kérdésekre is választ kell adnia. Amikor az anyagot zenei osztályozásban közöljük, akkor nemcsak a dallamrokonságokat, kontrafaktum-jelenségeket tesszük felismerhetővé, hanem zenei, kodikológiai, művelődéstörténeti kérdések megválaszolásához is hozzájárulunk.

A műfaj keletkezése mélyen visszanyúlik a szájhagyomány korába. Hogyan jegyzhettek meg ilyen komplikált dallamokat írás híján? Mi ebben a típusok, modellek alkalmazásának szerepe? Hogyan magyarázzuk a dallamhagyományozás egységes voltát, ugyanakkor a nem csekély számú variáns kialakulását? Milyen stílusváltozások mutathatók ki az 5. századtól a 15. század végéig folyamatosan élő, gyarapodó repertoárban?

E kérdésekkel olykor szembetalálkozott a nemzetközi zenetörténet és zeneelmélet, de szisztematikusan nem tudott megbirkózni velük. Az utóbbi egy-két évtizedben jelent meg néhány olyan cikk, mely módszertani próbálkozásokkal kísérelt meg hol ennek, hol annak a problémának utána járni. A kötet egyik célja, hogy ezekre a kérdésekre választ adjon, mégpedig ne csak szóbeli választ, hanem magának az anyagnak bemutatásából nyerhető igazi zenei választ. A többször revideált elemzésből világossá vált, hogy a régi római hagyományból eredő dallamok ugyanúgy típusok egyedi megvalósításai, mint az antifonák (lásd korábbi kiadványunkat: Monumenta Monodica Medii Aevi V/1-2-3: Antiphonen), csak éppen a hosszabb szövegek és a melizmatikus műfaj sajátosságaihoz igazodó módon. A kialakult típusok olyan mélyen meggyökereszkedtek az élő gyakorlatban hogy még később (a 8-10. században) készült kompozíciók is visszatértek egészben vagy részletekben hozzájuk. A későbbi korszakban viszont a műfaj bizonyos szkematikus elrendezésekre egyszerűsödött, míg részleteikben a dallamok hosszú girlandokkal gazdagodtak. Ezekben nem a típus-elv, hanem az alapvető skémák (ambitus- és kadenciarend) ismétlődése, tehát egy absztraktabb elv kapcsolja össze a rokon dallamokat. Mindezt a zenei osztályozásnak kellett feltárnia, s ezzel egy zenetörténeti folyamatot kellett ábrázolnia egyetlen műfaj tükrében: az átmenetet a szájhagyományos kultúrákra jellemző tipológiai elvű komponálástól a tudatos, elméletileg is megalapozott zeneszerzői tevékenység felé, egyúttal átmenetet az antik dallamstílusból az új európai melosz irányába.

Az az anyag, melyen mindezt bemutatjuk: a magyar kódexek rezponzórium-készlete. A bevezető fejezet megindokolja, miért lehetséges, hogy egy ilyen össz-európai dallamkincs és történelmi folyamat bemutatása egy szűkebb régió emlékanyagának segítségével történik. Ugyanakkor két magyarországi hagyomány kiválasztása és szembeállítása lehetővé tette, hogy a helyi jellegzetességet konfrontáljuk más európai tájakéval. Kiadásra kerül egyrészt a magyar hierarchiát vezető, egyben a hazai szekuláris úzust legtisztábban képviselő Esztergomnak kielégítő bőségben és összetételben megmaradt forrásanyaga, másrészt a magyarországi ferencesek Közép-italiai szokásokat közvetítő repertoárja. Mindkét hagyományt kellően bőséges és megbízható forrásokkal tudtuk bemutatni. Kiadásukkal egyben a kontinentális, a regionális és a lokális rétegek is jól elkülöníthetők voltak.

A gregorián énekkultúra a kereszténység felvétele idején jelent meg hazánkban, és röviddel ezután, 1028-ban már egy nagy tekintélyű regensburgi szerzetes (Arnold von Vohburg) bizonyítja annak magas színvonalú művelését Esztergomban. Feltevésünk szerint már a 11. században megindult a különféle országokból jött külső hatások asszimilálásával és integrálásával egy magyar „*mos patriae*” megszerkesztése; ezt sietteték a Könyves Kálmán

király korában lezajlott zsinatok, majd a 12. század második felében III. Béla király tág látókörű országvezetése idején Esztergom egy klasszikus liturgiai, zenei és hangjegyzési rendezéssel mintegy belevéste saját arculatát az európai Cantus Planus történetébe. A Ritus és Cantus Strigoniensis a „mos patriae” vezérlő hagyományává vált. Ezt azonban nem erőszakkal, hanem tekintélyével és magas színvonalú produktumával érte el, s nem teremtett diktatórikus egységet az országban: a többi kulturális centrumok részben ragaszkodva az esztergomi rendezés előtti szokásaikhoz, részben saját új kezdeményezéseikkel új lokális változatokat alakítottak ki a közös alapon. Erre a magyar művelődéstörténet egészével összefüggő folyamatra egészen konkrét példázatot kínál a responzórium. Az anyag elég nagy, és a szükséges mértékig homogén ahhoz, hogy belőle általános érvényű tanulságokat vonhassunk le. A repertoár minden darabja azonban külön entitás, a maga történetével, morfológiájával, filológiai problémáival, és így bár a kontextuson belül, mégis külön-külön tanulmányozásra alkalmas és érdemes. Ez a repertoár az egész országban élt, s így a közös vonások felismerését lehetővé teszi, helyi változatai viszont a belső trendekre engednek következtetni. A tételek több mint felét külföldi forrásokban is megtaláljuk, így nemzetközi összehasonlítással határozhatjuk meg helyüket a kontinensen belül. Nem kevésbé fontos az, ami hazai alkotásnak bizonyul, hiszen ezek feltárják, mi vezette az egykori hazai alkotókat, milyen stílus- és izlésmintákat akartak követni, mennyire voltak önállóak, – s mindezt olyan művekben, melyek méretük és komplexitásuk folytán a lehető legtöbbet megmutatják az alkotók képességeiről.

Egy ilyen vizsgálat azonban igazán csak interdiszciplináris összefüggésben végezhető el. Viszont ugyanilyen interdiszciplináris mondanivalójuk van a kutatás végeredményeinek is: azokra hivatkozhatnak az érintett tudományok. A tételek szövegük révén irodalomtörténeti jelentőségűek; a variánsok elemzése visszahat a kéziratok értékelésére, s így kodikológiai mondanivalójuk van; a responzóriumok a maguk módján fényt vetnek a hazai liturgia- és lelkiségtörténetre, a kivitelezés minősége a zeneelméleti és általános intellektuális gondolkodás erősségét illusztrálja, amikor az egyes jelenségeket (repertoárelemeket, változatokat) helyhez kötjük, akkor az intézménytörténethez, egyháztörténethez kínálunk adalékokat, s ez az egész komplexum végül is a Magyarország általános és kulturális történetébe épül bele.

Mint már megjegyeztük, a chant scholarship 150 éve alatt nem jelent meg egyetlen összkiadás jellegű responzoriumgyűjtemény. Kötetünk összkiadásnak nevezhető annyiban, hogy tartalmazza az ősi törzsanyag túlnyomó többségét (mondjuk, 90 százalékát), az 1000 körül kialakult közös európai stílusréteg mértékadó részét (mondjuk, 40-50 százalékát), egy

régió közös anyagának jellemző mennyiségét (mondjuk, 70 százalékát) és a helyi hagyománynak gyakorlatilag teljességét. A relatív teljesség igényén túl azonban szükségesnek láttuk, hogy i) a közlés forráshű, filológiaiilag megbízható legyen, ii) minden adat ellenőrizhető legyen, iii) a közreadás egy tudományosan indokolt szempontot következetesen vigyen végig, iv) a szükséges apparátusok, mutatók segítsék használatát, és végül hogy v) lehetőleg az elemzéseken alapuló megállapításokat, kommentárokat is tartalmazzon.

1.2. Az elvégzett munkák

A források kiválasztása, egy a célnak megfelelő kottairó program kidolgozása, a zenei osztályozás kialakítására tett kísérletek és a szakirodalom feldolgozása után kezdődött meg az anyag feltárása a források átírásával. A korábban készült kéziratos átírásokat áttettük számítógépes formába, kidolgoztuk a variánsok összevetésének módszerét. Összesen 1100 darab ilyen átírás készült; egy-egy tétel terjedelme hozzávetőlegesen 70-80 szótagnyi szövegre készült, 3-400 hangból álló dallam, 4-5 hosszú kottasorban lejegyzve. Ezek szerint a teljes anyag körülbelül 5-6000 kottasorra becsülhető. Az átírással együtt rögzítettük a tétel helyét a forrásban, a leírási sajátosságokat, a liturgiai meghatározásokat, stb. A kritikai jegyzetek előkészítéséül adatlapot vettünk fel minden egyes tételről, s ezekből egy kumulatív Excel-nyilvántartás készült, lehetővé téve az egész munka koordinálását, a kereszt-hivatkozások követését. Az átírásokat több fázisban revideáltuk, ellenőriztük. Visszatérve a kódex-facsimiléhez, legalább ketten összehasonlították minden egyes darab átírását az eredetivel, javították a hibákat, kiegészítették a támlapot további megfigyelésekkel.

Közben a tételek külföldi előfordulásainak, zenei sajátosságainak (tonális elágazások, ismétlődő zenei jelenségek, formulahasználat, strb.) összegyűjtésével készítettük elő a kommentárok megírását. Az elemzések egyes részeredményeit cikkekben és konferencia-előadásokban is közzétettük.

A közreadás előkészítésének első lépése a legjellemzőbb főalak kiválasztása, annak áttétele a kiadvány által megkívánt formátumba, s ezt követő újabb revíziója (latin helyesírás, kottaszöveg, tagoló jelek bejegyzése).

A főalaktól való eltérések rendszerezett jegyzékét a fődallam alá átmásolva kialakítottuk azt a jelrendszert és logikus sorrendet, melyben az eltéréseket regisztráltuk, majd az egész kritikai apparátust formailag is egységesítettük. A jegyzet tartalmazza a tétel előfordulási adatait (kódex, foliószám), tipikus és kivételes liturgikus elhelyezéseit az egyes forrásokban, majd részletesen megadja a szövegi és zenei variánsokat. Mindezt a helytakarékosságot szolgáló rövidítési szisztémával közöljük. A kritikai jegyzetek szerkezetéről, külalakjáról és a

főalakkal való összehangolásáról a bíráló a mellékelt mintaoldalak segítségével pontosabb képet kaphat.

Az egyes dallamok összehasonlító vizsgálata mellett a tudományosan legigényesebb feladat az osztályozás megoldása volt. Olyan szisztémát akartunk kialakítani, mely ugyan objektív formai jegyeken alapul, mégis a legtöbbet árul el a darabok keletkezéséről, stílusáról, kronológiájáról. A rendezendő anyag nagysága miatt (több, mint 1100 mintadallam) ez a munka sok töprengést okozott, és számos újragondolás, revízió, átrendezés (mindannyiszor átszámozás) alapján kapta meg végleges alakját.

Az osztályozás legnagyobb egységei a tónusok, nem mint elméleti kategóriák, hanem mint összetartozó egységek. zenei anyagok gyűjteményei. (A tónusváltások eseteire a kommentár hívja fel az olvasó figyelmét.) A tónuson belül a régiségében és elterjedtségében meghatározó dallamcsoportot vagy csoportokat előljáró osztály(ok)ként mutatjuk be. Ezt követi az újabb korra utaló, de még mindig típus-értékű dallamok gyűjteménye, majd a típus egyes sorait még integráló, de egészükben egyedi dallamok. Az utolsó két osztály pedig az új stílusú prózai, majd verses tételeket tartalmazza, az előbbin belül elkülönítve a frank időben divatba jött repetenda-betétmelizmát nélkülöző, majd azt tartalmazó példákat. Az osztályon belül a szorosabban összetartozó példákat alosztályokba soroltuk, s ezeken belül egymás mellé helyeztük az egymás variánsainak tekinthető 5-6 tételt. Az új stílusú anyagban mechanikusabb osztályozást volt célszerű követni (a prózai tételek incipit-rendben, a verses tételek a versforma és kadenciaképlet szerint). Az osztályozás során ügyeltünk arra, hogy a felbukkanó kontrafaktumok (egy mintadarab közvetlen utánzásával létrejött újabb kompozíciók) mindenképpen egymás közelében maradjanak.

A kötetet bevezető kommentárok a következő alfejezeteket tartalmazzák:

A I. rész: A műfaj és általános tulajdonságai. – 1. A műfaj története. 2. A communio-responsoriumok kérdése. 3. A responzóriumok felépítése. 4. Responzórium-típusok. 5. A responzórium szöveganyaga és liturgikus egységei. 6. A responzórium stíluskorszakai. 7. Modus, formula, tipikus kötőelemek. 8. Exkúrsus: Az órómai és gregorián responzóriumok viszonya. 9. Az osztályozás skémája. 10. A közölt anyag és forrásai. 11. A kiadás elvei.

II. rész: Kommentárok az egyes tónusokhoz: a főtípusok „alkatrészei”, a tipikus sorformák, azok variálási és összekapcsolási lehetőségei – a rendszert értelmező, tételről tételre haladó kommentárok –az egyes tételekhez kapcsolódó fontos megfigyelések (tonális variánsok, nemzetközi előfordulások, stiláris különlegességek).

A kommentár teljes terjedelme 132 gépírással, 299.514 karakter. Befejezése után a szerzők maguk készítették el angol fordítását, mely majd a kiadó által elvégzendő anyanyelvi

lektorálással nyeri el végső alakját. Mivel a kommentárokból szavakban is számot kellett adni az osztályozásról, alkalmat adtak arra, hogy még egyszer igazoljuk a sorrendbe állítás helyességét, itt-ott pontosítás kedvéért vagy némi pedagógiai meggondolásból még lehetőség volt kisebb változtatásra.

Mivel a tételeket zenei összetartozásuk szerinti sorrendben adjuk, a liturgikus elrendezést külön indexben kell szemléltetni. A gyakorlati használhatóságot támogatja a műfajokra bontott betűrendes jegyzék.

Az utolsó fázisban még egyszer ellenőriztük az elkészült kottaoldalakat és kritikai jegyzeteket. Ezeket összevetettük a kommentárokkal, majd a nyilvántartásban szereplő számokkal, s így a rész-elemeket harmonikus rendszerré építettük össze.

Az esztétikus oldalelrendezések, logikus laptörések kialakítása után a kéziratot magunk részéről lezártuk és a kiadónak megküldtük. Most a kiadó (illetve szaklektorai) ellenőrzik a kottás és szöveges részt. Az észrevételeik szerint szükséges módosítások bevezetése után camera-ready formában adjuk le az anyagot, így további korrektúrára remélhetőleg nem lesz szükség. A kötetet a Bärenreiter Verlag adja ki világhírű sorozatának, a Monumenta Monodica Medii Aevi-nek részeként, becsült terjedelme 1500 oldal. A kiadást 2009/2010 tél folyamán remélhetjük.

1.3. A munkálatok időrendje és a teljesítés önértékelése

A fent összegzően felsorolt munkák így oszlottak meg a projekt három munkaévében:

2006: Az átírások befejezése és áttétele számítógépes grafikára; a nyilvántartási rendszer felállítása; a kritikai jegyzet formájának kidolgozása, ellenőrzése, az első harmad kritikai jegyzet elkészülte; az első zenei osztályozási folyamat; elemzések és megfigyelések gyűjtése, tanulmányokba sűrítése;

2007: A számítógépes grafika és az eredeti kódex-facsimilé összehasonlításával teljes revízió; a teljes nyilvántartási rendszer feltöltése és ellenőrzése; a teljes kritikai apparátus 90 %-ának elkészítése (szerkesztetlen állapotban), az osztályozás véglegesítése; a bevezető tanulmány általános részének megírása; elemző vizsgálatok a formulák, vándormelizmák kimutatására; az eredmények első bemutatása nemzetközi nagy kongresszuson.

2008-2009/I: a teljes anyag átszerkesztése a kiadási tükörré; a kritikai jegyzetek beszerkesztése a fődallamok alá, a latin szövegek második helyesírás-ellenőrzése; kisebb korrekciók az osztályozásban; az egyes tónusokat ill. típusokat tárgyaló kommentár megírása; a példaanyag, a kommentár és a nyilvántartás konkordálása; az indexek elkészítése; a bevezető tanulmány és kommentár lefordítása angol nyelvre; a tanulmány és kommentár

kiküldése a kiadói lektorhoz (2009 február), a kottaanyag és kritikai apparátus kiküldése a kiadói lektorhoz (2009 június).

Úgy gondoljuk, hogy egy hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt kiemelkedő, figyelmet keltő mű készült a projekt és a támogatás jóvoltából. Fontosságot tulajdonítunk annak is, hogy a közös munka alkalmat adott arra, hogy annak során fiatal kollégák tanultak be a kódexolvasás, értelmezés, filológia, dallamelemzés, osztályozás, kiadványszerkesztés folyamataiba. A kiadás számos kísérő tanulmányt ihletett, melyek máris bekerültek a nemzetközi szaktudományba.

A pályázati munkatervben a következő vállalás olvasható: *Tíz forrás alapján mintegy 1000 dallam zeneileg rendezett gyűjteménye, kritikai jegyzetekkel. A pályázati időszakban vállalható a kézirat lezárása.*

A vállalást a fentiek szerint hiánytalanul teljesítettük, sőt ahhoz hozzájárultak még a vállalásban nem szereplő, azóta megjelent elemző tanulmányok vagy konferenciaelőadások

a részfeladat teljesítését 150 %-os nak tartjuk.

2. A CAO-ECE REPERTOÁRKUTATÁS

2.1. A sorozat jellege, elvei, előrehaladása

Az 1986-ban kezdeményezett on-going projekt célja az egyházi kultúra nagy középkori centrumaira érvényes és jellemző officium-énekrepertoár feltárása, meghatározása, katalogizálása, közreadása. Az egyes központok századokon át identitásjelzésként kezelték officium-repertoárjukat, mégpedig két vonatkozásban is: mely tételeket ismerik, alkalmazzák (*repertoár*), s azokból miképpen alkotják meg a „per anni circulum” szerkezetét (*assignatiók*).

Az officium-kódexek meglehetősen komplikált anyagában az eddigi nemzetközi szakirodalomban úgy próbáltak tájékozódni, hogy kiválasztott kéziratok teljes, a kódex sorrendjét pontosan követő tartalomjegyzékét tették közzé. Ilyen tartalomjegyzék a neves solesmesi kutató, R.J. Hesbert Corpus Antiphonarium Officii sorozata (12 kézirattal), vagy az éppen projektünk ihletésére indult, ma Canadából irányított CANTUS-Index ma már tekintélyes számú kézirat online tartalomjegyzékével.

Bármennyire hasznosak is azonban e jegyzékek, a napi kutatásban meg kell állniuk a pusztá faktumok közzétételénél, vállalva ennek hátrányait. Ugyanis sok esetlegesség van abban, hogy a kódexek mit írnak le, és mit vesznek magától értetődőnek, hol közvetítenek valóban tipikus jelenségeket, s hol jegyeznek fel véletlenszerű scriptori ötleteket; összevetésük az eltérő szerkesztésmód miatt elég nehézkes. Amellett nem tudjuk meg, hogy a

kézirat tartalma valójában melyik közösség gyakorlatát képviseli, s megerősítik-e ezt a gyakorlatot ellenőrző források. Negatívum az is, hogy Közép-Európát, különösen közvetlen régióinkat szinte teljesen mellőzik.

A CAO-ECE projekt (mely nevében Hesbert alapművéhez is kapcsolódik, de Közép-európai érdeklődését is kifejezi) nemcsak egyes kódexek tartalomjegyzékének elkészítését célozza, hanem egy többlépcsős általánosító eljárással a konstans alakzatok rekonstrukcióját akarja elérni a centrumokhoz tartozó minél több kódex egybevetésével.

A vizsgálat számos alkalmazást tesz lehetővé: a centrumok zenei azonosítását, a középkori európai áramlatok, hatások nyomon követését, s főként: eddig azonosítatlan középkori emlékek provenienciájának megállapítását. A vizsgálatban természetesen erősen támaszkodunk a számítógép segítségére.

Már a projekt megindulásában számos olyan tapasztalatot szereztünk, melyek általános elvek megfogalmazását indukálták. Erről először Dobszay László számolt be egy konferencia-előadásban és egy Preliminary Report kötetben. Ezeket az elveket a mostani pályázati ciklusban készült újabb cikkek, előadások fejlesztették tovább. A projektnek és az első köteteknek jelentős és kedvező nemzetközi visszhangja volt.

A munka minden centrum szokásrendjének feldolgozásakor az oda tartozó források összegyűjtésével, másolataik megszerzésével kezdődik; ezt a forrás tüzetes átírása követi, együttjárva egy olyan elemzéssel, mely a belső analógiák feltárása révén a ténylegesen megvalósuló énekrendet rekonstruálja. A források egybevetésével jelenik meg előttünk az adott énekrend konstans alkata, mondjuk csontváza, s elkülönülnek tőle az egyedi, véletlen- vagy divatszerű jelenségek. A következő szakaszban ebből megalkotjuk az „ideális” főformát, az illető helyszínre jellemző, az analógiák és az összehasonlító forráselemzés segítségével teljessé tett énekrendet, s azt – a területek összehasonlíthatósága érdekében – egy előre meghatározott kód-rendszerbe illesztjük. Eközben azonban nem hamisítjuk meg a források egyediségét: az a jegyzetanyagból a főformához viszonyítva könnyen visszaolvasható. Végül megfogalmazzuk az adott központra jellemző repertoár és asszignáció sajátosságait. Mindebből következik a kötetek szerkezete is: az alapelvek ismertetése után az illető egyházi központnak és liturgiájának rövid történetét és officiumának sajátosságait ismertetjük. A központi rész a főforma táblázatos bemutatása, melyhez az egyes források variánsait listázó jegyzetek kapcsolódnak. A kötetet műfajonkénti alfabetikus indexek zárják. Könyvszerkesztési szempontból folyamatosan fejlesztettük a kiadást.

A hatalmas anyag (teljes forrásonként körülbelül 9000 rekord!) prezentálását elvi és gyakorlati okokból két kötetre osztottuk, az A) kötetekben a Temproale énekei jelennek meg

ádventtől kezdve a halotti officiumig haladva, a B) kötetekben pedig a Sanctorale decembertől novemberig.

A munka jelentős gyorsítását eredményezte az, hogy az NKFP és az OTKA pályázati támogatása révén fiatal kutatókat taníthattunk be, akik ma már a kezdeményezőkkel szinte azonos színvonalon végzik az elemzéseket.

2.2. Az elvégzett munkák

Míg korábban főként külföldi centrumok bemutatásával a nemzetközi érdeklődést akartuk befolyásolni, egy második munkaszakaszban (2000 után) kötelességünknek éreztük, hogy a magyar lokális hagyományok is méltó módon kerüljenek bemutatásra. Ennek jegyében jelent meg 2004-ben az esztergomi Temporale tradícióját bemutató V/A kötet.

Ezt az irányt folytatva megjelentettük az Esztergomi Sanctoralét tartalmazó V/B kötetet. E kötet, az azt megelőző Temporaléhoz hasonlóan, Esztergommal együtt tárgyalja a rítust magáévá tevő magyar pálos rendi kéziratokat, és a területileg is, kulturálisan is elkülönülő, de jogilag és fő liturgikus vonalakban mégis a Ritus Strigoniensishez tartozó szepességi anyagot.

A déli egyháztartomány szokásrendjét két egymáshoz tartozó központnak, az érseki Kalocsának és a szuffragáneos Zágrábnak adataival tudtuk leírni. A Kalocsa-zágrábi Temporale mint a sorozat VI/A kötete, a Sanctorale mint VI/B kötet jelent meg.

Ezután csak egy belső régió maradt, melyről még számadással tartozunk: a történelmi Magyarország viszonylagos önállóságot élvező délkeleti része. Bár az erdélyi és a váradi egyházmegye jogilag a déli tartományhoz tartozott, liturgiailag és zeneileg köztes helyet foglalt el Esztergom és Kalocsa között. Nyilván identitását akarta hangsúlyozni azzal, hogy nem rendelte alá magát Kalocsa rítusának, mint ez a forrásokból világosan látszik. De ezen túl számos olyan egyéni vonással is gazdagította az officiumot, mely talán északi (cseh-lengyel) hatások befogadására való készségével magyarázhatók. Tipológiai ide tartozik legkorábbi kottás kéziratunk, a rejtélyes provenienciájú Codex Albensis is. Korábban székesfehérvári eredetét tételezték fel, ma inkább e déli országterületre, talán a fennmaradt forrásokban egyébként nem tanulmányozható Csanádra gondolunk. Mindkét Váradi-erdélyi CAO-ECE kötet kézírata elkészült (VII/A és VII/B).

A Közép-európai vonalat először a már megjelent három Temporale-kötet kiegészítésével akartuk folytatni. Angol fordításával együtt elkészült és nyomdában van a Salzburgi Sanctorale (I/B kötet), utolsó símitásokra vár az Aquileiai Sanctorale (IV/B), és következő feladat a Bambergi Sanctorale (III/B) kiadása. Ezután gondolhatunk a már korábbi terveinkben is szereplő Wroclaw vagy Krakkó feldolgozására.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy ma már nem csak a kötetek előkészítésére használjuk a számítógépes adattárolást, hanem az elektronikus nyilvántartás folyamatos fejlesztésével azok egyre nagyobb számban elérhetők on-line is.

A CAO-ECE ma már a testvérszalmák standard kutatási segédlete, a nemzetközi kutatásokban gyakran hivatkozott ismeretforrás, a felsőfokú oktatás és előadóművészet hasznos anyagává vált. A Zeneművészeti Egyetem növendékei szigorlataikra, államvizsgálataikra készülve, doktori disszertációikon rendszeresen használják, az előadóművészek pedig középkori tárgyú hangversenyeik programjának összeállításához kérnek tőle segítséget. A sorozat a Google kereső tanúsága szerint számos hazai és külföldi tudományos ajánlólistán szerepel.

2.3. A munkálatok időrendje és a teljesítés önértékelése

A fent leírt eredményeket a három munkaszakaszban a következő ritmusban értük el:

2006: Az Esztergomi Sanctoreale (V/B kötet) megjelenése 31 középkori kézirat alapján; a Kalocsa-zágrábi rendszer adatbevitel; az adatbázisok konvertálása Access-alapú adatbeviteli rendszerbe, a korábbi publikációk ellenőrzött és normalizált kéziratcsoportjainak hálóra vitele (60 kézirat, lásd: <http://www.zti.hu/earlymusic/cao-ece/cao-ece.html>)

2007: A Kalocsa-zágrábi Temporale megjelenése (VI/A kötet), a Sanctoreale elkészülése (VI/B kötet)); A Várad-erdélyi kéziratok átírása, elemzése, adatbázisba vitele; az új kötetek adatállományának megjelenése az interneten; a kötetek elkészülése során tett megfigyelések szisztematikus feldolgozásával tanulmányok és konferencia-előadások megalkotása.

2008–2009/I: A Kalocsa-zágrábi Sanctoreale megjelenése (VI/B kötet); a Várad-erdélyi Temporale és Sanctoreale (VII/A és VII/B kötet), valamint a Salzburgi Sanctoreale (I/B) kéziratának elkészülése, nyomdába adása; az Aquileiai Sanctoreale (IV/B) kéziratának lezárása.

A projekt tervezésekor három kötet elkészítésével számoltunk. Ezzel szemben a kötetek száma – új fiatal kutatók bekapcsolódásának köszönhetően – 7 volt. Ennek megfelelően

a részfeladat teljesítését 230 %-os nak tartjuk.

3. A SÁTORALJAÚJHELYI PÁLOSOK

17. SZÁZADI GRADUÁLÉJÁNAK KÖZREADÁSA

3.1. A közreadás háttere

A gregorián ének kutatói a közelmúltig úgy tartották, hogy e kultúra hanyatlása már a középkor végén elkezdődött, majd a tridenti zsinat után oly mértékben eltorzult, hogy csak a 19. századi solesmesi restauráció után nyerte vissza egészséges állapotát. A tridenti zsinat valójában csak a zene liturgiai kereteit szabályozta, még hozzá archaizáló-purista szándékkal. A zenére magára inkább a humanizmus zeneesztétikai és prozódiai elvei voltak hatással: egyes zenészek – élve azzal a lehetőséggel, hogy a zsinat a szövegek zenei letétjéről nem intézkedett – az egyes tételek alapos átdolgozásával („kijavításával”) gyakorlatilag egy új repertoárt hoztak létre. A kiadók készségesen nyomtatták ki ezeket, s így a 17-18. században számos helyi jelentőségű gregorián/gregorianoid gyűjtemény készült, melyeknek a régi anyaghoz való viszonya igen különbözött, a hagyomány revideált kiadása és az önkényes rövidítések, teljes átdolgozások között ingadozott.

Az utóbbi évtizedek kutatásai ezt a képet némileg megváltoztatták. Egyrészt kiderült, hogy a helyzet ennél sokkal differenciáltabb volt, és a reneszánsz-barokk kori nyomtatványok, kéziratok néha tanulságos retrospektív forrásai a sok százados helyi hagyománynak. Másrészt ha a radikális átdolgozásokat nem a középkori dallamformákhoz, hanem saját koruk zenéjéhez mérjük, akkor a gregorián talaján egy új dallamosság kisarjadásáról beszélhetünk. Harmadrészt ez a forrásanyag kihagyhatatlan a reneszánsz, s kora barokk zenetörténetéből, és különösen az a régiók zenetörténetéből: benne az adott környezet mindennapi zenei élete, törekvései, alkotó vagy újraalkotó elszánásai, mértékadó ízlése nyilatkoznak meg. Theodor Karp az elmúlt évtizedben hatalmas francia és olasz forrásanyag feldolgozásával és elemzésével adott lendületet ennek a kutatásnak.

A régi hagyomány és új törekvések küzdelme Magyarországon is tapasztalható, annak ellenére, hogy a török megszállás nem engedte meg a zavartalan fejlődést. Egyes források arról tanúskodnak, hogy a középkori magyar hagyományt legalább részleteiben (kivonatos karkönyvek) vagy átdolgozva (protestáns graduálok) jó ideig folytatni akarták. Más források, – melyek feldolgozását néhány éve kezdte meg fiatal munkatársunk – a külföldi javaslatok átvételével válaszoltak a kor kihívásaira: ennek tanúja az a több tucatnyi nyomtatvány, vagy kézirat másolat, mely könyvtárainkból előkerült. De van példa egy harmadik útra is: a régi hagyomány saját alkotómunkával történt „korszerűsítésére”.

3.2. A közreadott forrás és az elvégzett munkák

E harmadik forráscsoport legérdekesebb darabja a sátoraljaújhelyi pálosok Graduale-könyve 1623-ból. Egy korábbi nemzetközi kongresszuson bemutattam, hogy az ismeretlen szerző rendjének elhatárolását követve az új római (tridenti) liturgiát kívánta meghonosítani, de úgy, hogy zenei szempontból összhangba hozza a rend (esztergomi eredetű) hagyományával. Ezért a római szövegeket azokra a dallamokra alkalmazta, melyeket az adott napon és adott funkcióban korábban énekeltek. Az elv érvényesítésében oly messzire ment, hogy amikor az adott szöveget egy másik nap liturgiájában hagyományos dallamával is megtalálta volna, ezt mellőzve az adott nap eltérő szövegű dallamához illesztette a szöveget. Eközben a dallamot szükség szerint átmodellálta, rövidítette vagy bővítette, átrendezte. Mindezt nem a római rítusban szokásos kvadrát hangjegyekkel vetette papírra, hanem a rend hagyományos „esztergomi notációját” alkalmazta.

A kódex minden miséből az introitust, az alleluját (vagy tractust) és a communiót közli. Közülük az allelujában jelentkezik leggyakrabban ez a teljesen önálló zeneszerzői tevékenység. Az év rendjében haladó ciklusokat Commune, rövid Kyriale és Sequentiale egészíti ki. A gyűjtemény érdekessége még néhány szervetlenül hozzáadott (de egy esetben már az offertorium helyére szánt) népének-szöveg és három polifon kanció.

A kézirat művelődéstörténeti, zenei és paleográfiai különlegessége javasolta egy facsimile kiadás megjelentetését a Musicalia Danubiana sorozat keretében. A kiadás a teljes facsimile közlés mellett terjedelmes tanulmányt kínál, mely előbb magát a jelenséget, annak történelmi összetevőit tárgyalja, azután darabról darabra bemutatja az alkotói folyamatot, összehasonlító forrásokkal megvilágítva annak forrásait. Az olvasót néhány példa átírt változata segíti, s szintén átírásban jelennek meg a többszólamú tételek. A közléshez természetesen teljes műfajonkénti indexet csatolunk.

A közlésre szánt fényképeket már egy korábbi fázisban elkészítettük. Ezután aprólékos elemző munkával mutattam be az egyes tételek viszonyát a tridenti és a pálos úzushoz. Esetenként komoly nehézséget okozott a zenei minták megkeresése. A megfigyeléseket diszkurzív szöveggé fogalmaztam, s az általános résszel együtt bevezető tanulmánnyá formáltam.

A kötet kézirata elkészült, jelenleg fordítása van folyamatban, melynek befejeztével a munka 2009. őszén megjelenhet.

A projekt tervzésekor a tanulmány megírásával, dallam-átírások és indexek elkészítésével, a kézirat lezárásával számoltunk. Mindez a magunk részéről maradéktalanul teljesült, a hátralévő munkálatok már külső közreműködőkre (kiadókra) várnak. Ennek megfelelően **a részfeladat teljesítését 100 %-os nak tartjuk.**

4. AZ OFFICIUM STRIGONIENSE REKONSTRUKCIÓJA

4.1. Az Officium Strigoniense jelentősége és az elvégzendő munka távlatai

Az Officium Strigoniense a középkori magyar kultúra egyik legmonumentálisabb alkotása. Benne az európai és a hazai, a régi és az új, az egységesítő és variációt engedő elemek nagy szintézise valósult meg. Komplex alkotás: irodalmi, zenei, liturgiai-teológiai szempontból egyaránt beható tanulmányozást érdemel. Az utóbbi 70-80 évben számos részletével foglalkoztak már különféle tudományok (forrásállományának feltérképezése, eredetének kérdései, egyes műfajok repertoárja), de az egész átlátása és nyilvános bemutatása még mindig sok munkát kíván.

Némi általánosítással élve az officium négy alkotóelem egysége. Első a *szöveganyag*, melynek nagy része recitált, tehát zeneileg az akcentus műfajok körébe tartozik, eredetében nagyrészt készen kapott (biblia, patrisztikus sermók, víták), válogatásában és elrendezésében azonban az officium alkotóinak műve. A *dallamanyag* három alrendszer tartalmaz: a himnuszokét, a responzóriumokét és az antifonákét. Itt antik eredetű és újabb, európai és regionális vagy lokális rész-repertoárokkal van dolgunk. Ezek már nemcsak az elrendezés, hanem a dallamvariálás és részben dallamalkotás szintjén is a rítus-tulajdonos saját alkotásai. A harmadik egység a végrehajtás szabályrendszere, a látványelemek beépítése, a *ceremoniále*, melyet az ordináriuskönyvek és a rubrikák megfogalmazása rögzít. A negyedik pedig – talán a legelvontabb, s egyben legintellektuálisabb alkotó tényező – a *struktúra*, mely az anyagokat funkcionálisan és az év időrendjében megszervezi.

Ebből következik, hogy az officium rekonstrukciója egyrészt a négy korpusz önálló tanulmányozását kívánja, másrészt hogy a belőlük létrejövő egységes egészet állítja az olvasó vagy használó szeme elé. A felsoroltakból legelőrébb a dallamok rekonstruálásánál tartunk. Az esztergomi antifona-repertoár 1999-ben megjelent a Monumenta Monodica Medii Aevi három kötetében. Ugyanitt fog megjelenni a közeljövőben, szintén három kötetben a responzorium-repertoár. A himnuszokat Rajeczky Benjamin már 1956-ban (később kiegészítve 1982-ben) megjelentette, habár az esztergomi officiumot jellemző normatív

gyűjtemény máig sem hozzáférhető. A struktúrát az énekanyag vonatkozásában a CAO-ECE sorozat V/A és V/B kötetei rekonstruálták, melyek azonban nem foglalják magukban a pusztá (recitált) szövegek válogatását és beillesztését. A rubrikális anyag feltárásának egy lépése volt az egri Ordináriuskönyv megjelentetése (2000, Dobszay László); e munkát továbbvitte az esztergomi Ordináriuskönyv közreadásával Földváry Miklós, és ugyanő folyamatosan dolgozik a rubrikás anyagon.

4.2. Az elvégzett munkák

Rebus sic stantibus a teljes rekonstrukció hiányzó elemét, a szöveganyag gondozását kellett megoldani. Ezt Földváry Miklós vállalta és a messze legterjedelmesebb részét, a lectiókat egyrészt egy számítógépes adatbázis formájában, másrészt értékelő tanulmányokban rendelkezésünkre bocsátotta. Ha korábban azt vártuk, hogy a szöveganyagot az európai párhuzamok ismeretében könnyű lesz áttekinteni, kellemes csalódást hozott a források vizsgálata: Esztergom nagy önállósággal és tudatossággal megalkotott szövegegyüttest épített be officiumába. A nagy volumenű anyag némi arányeltolódást eredményezett a kutatásban: ennek feldolgozását előnyben kellett részesíteni az elemeket összeépítő komplex kiadványokkal szemben.

Ez azonban nem jelenti, hogy ebben ne haladtunk volna előre. Elkészült az egész évi officium gerincét adó „psalterium” teljes rekonstrukciója, s azt egyrészt számítógépes formában archiváltuk, hogy bármely további kiadványba integrálható legyen, másrészt hard-copy formában tanulmányozhatóvá tettük érdeklődő szakemberek számára.

A közreadás másik formája egyes kiválasztott napok teljes officiumának rekonstrukciója, összes szövegével, dallamával, rubrikáival. Nyolc ilyen kiadvány készült el, egyenként 70-80 oldal terjedelemben. Három közülük nyomtatásban is megjelent, a többi sokszorosított formában áll rendelkezésünkre.

A vállalt feladat az esztergomi officium rekonstrukciója és kiadásának megkezdése volt. Ezt teljesítettük, de a részarányok a fentiek miatt kissé megváltoztak. A 2006-ra tervezett Psalterium elkészült, 2007-2008-ban megjelent egyes kiemelt részletek teljes anyaga, és a tervezetben nem szerepelt, de szükségessé vált a lectionarium nagy munkát igénylő rekonstrukciója. Az elemek összeépítése a Sabbato Sancto-ig haladó thezaurizált temporáléba a lectionáriumra fordított többletmunka miatt nem történt meg. Mindezek alapján

a részfeladat teljesítését 90 %-os nak tartjuk.

Kiegészítő munkálatok

A terv utalt rá, hogy e feladatok teljesítéséhez önmagukban is megálló, de itt hasznosítandó kiegészítő munkálatokra van szükség. Mivel valamennyi kutatásunk közvetlen forrástanulmányozásra (és nem szekunder információk átvételére) alapozódik, a forrásokhoz gyors, praktikus munkát lehetővé tevő hozzáférést kellett biztosítani. Mivel maguk a könyvtári források nem kereshetők fel napról-napra, a hozzáférés hagyományos formája a mikrofilm. Az új technika azonban felkínálja a mikrofilmek digitális átírásának lehetőségét, mely védi a filmet az elhasználódástól, bármely számítógépen kivetíthető, könnyíti a források összehasonlítását, lehetővé teszi több kutató párhuzamos hozzáférését az anyaghoz. Az osztály 960 mikrofilmet tartalmazó gyűjteménye Európa legjobbjai közé tartozik, a magyar források pedig az országon belül sem találhatók meg egy helyen olyan hiánytalanul, mint itt. Megindult e gyűjtemény szkennelési-digitalizálási átírása és archiválása, s a mai napig annak közel 40 %-át, 380 mikrofilmet digitalizáltunk, elsősorban azokat, melyek a jelen projekt munkálataihoz szükségesek voltak.

A harmadik projektpontot kiegészítik további forráskutatások, így szlovéniai, horvátországi hungarikumok feltárása, a korábban Erdélyben fényképezett jelentős forrásanyag feldolgozása, a Trident utáni korszak idején Magyarországon használt források átvizsgálása, sok külföldi összehasonlító kézirat áttanulmányozása, a kranji antifonále facsimile kiadása tanulmánnyal, stb.

Az első részfeladatban a projekt négy munkatársa vett részt; a második részfeladatban Dobszay László és Fehér Judit dolgozott, a harmadik részfeladat teljes egészében Szendrei Janka munkája, a negyedik részfeladaton Dobszay László Földváry Miklós megbízásos munkatárssal dolgozott együtt, aminthogy a többi (különösen az első és második) feladat egy-egy mozzanatánál igénybe vettük más megbízással foglalkoztatott fiatal kolléga segítségét.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a projekt megvalósítása során a munkába bevontunk négy fiatal doktorandusz ill. posztdoktor kutatót (Fehér Judit, Kovács Andrea, Gilányi Gabriella, Földváry Miklós), akik nemcsak adtak, hanem kaptak is a közös műhelymunkából: megismerték a téma problematikáját, hazai és nemzetközi irodalmát, a munkamódszereket. Az első három nevezett fiatal kollégát bevezettük a nemzetközi tudóstársadalomba, számukra szereplési lehetőséget biztosítottunk konferenciákon, kapcsolatba hoztuk őket a rokon témákon dolgozó kollégákkal.

A projekt az oktatást, utánpótlást támogató közvetett kihatásain túl ebben az értelemben is valóban iskolateremtő folyamattá vált.

Melyért köszönet illeti a támogatást biztosító és a munkákat mindig jóindulattal támogató Országos Tudományos Kutatási Alapprogramokat.

Budapest, 2009. július 15.

Szendrei Janka
pályázati témavezető
1014 Budapest
Táncsics Mihály u. 7.
214-6770/ 202
szendrei@zti.hu